

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227



IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026



Founded in 2024



publishscience.uz



publish_science_journal@mail.ru



PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEKISTON HUDUDINING PALEOGEOGRAFIK VA GEOMORFOLOGIK XUSUSIYATLARI: QUYI AMUDARYO VA OROLBO'YI HUDUDLARINING QADIMGI TABIIY-GEOGRAFIK MUHITI

Satimov Bahodir Mangliboy o'g'li

Urganch davlat universiteti, dotsent, PhD.

e-mail: satimov.b.m.@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5127-2898>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada O'zbekiston hududining paleogeografik va geomorfologik shakllanish jarayonlari, xususan, Quyi Amudaryo va Orolbo'yi hududlarining qadimgi tabiiy-geografik muhiti tahlil qilinadi. XX asr va XXI asr boshlarida amalga oshirilgan geologik, geografik, paleogeografik, arxeologik hamda etnografik tadqiqotlarda keltirilgan ma'lumotlar nazariy-qiyosiy yondashuv asosida umumlashtirilgan. Tadqiqotda Ustyurt platosi, Qizilqum va Qoraqum hududlari, Amudaryoning qadimgi o'zanlari, Oqchadaryo havzasi, Sulton Uvays tog'i hamda Orolbo'yi hududlarining geomorfologik va gidrologik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, tabiiy-geografik muhitdagi o'zgarishlarning qadimgi aholi manzilgohlarining shakllanishi, joylashuvi va xo'jalik faoliyatiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Quyi Amudaryo hududining suv resurslari, allyuvial yotqiziqlari, o'simlik va hayvonot dunyosi qadimgi jamiyatlarning yashash sharoitlarini belgilovchi muhim omillar sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari hududning tarixiy-geografik rivojlanishini paleogeografik jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda o'rganish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: paleogeografiya, geomorfologiya, Quyi Amudaryo, Orolbo'yi, Ustyurt, Oqchadaryo, Qizilqum, Amudaryo, paleolandshaft, qadimgi aholi, arxeologik manzilgohlar, gidrologik jarayonlar, tabiiy-geografik muhit.

ПАЛЕОГЕОГРАФИЧЕСКИЕ И ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА: ДРЕВНЯЯ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СРЕДА НИЖНЕЙ АМУДАРЬИ И ПРИАРАЛЬЯ

Сатимов Баходир Манглибой угли

Ургенчский государственный университет, доцент, PhD.

Аннотация.

В данной статье анализируются процессы палеогеографического и геоморфологического формирования территории Узбекистана, в частности древняя природно-географическая среда Нижней Амударьи и Приаралья. На основе теоретико-сравнительного подхода обобщены сведения, представленные в геологических, географических, палеогеографических, археологических и этнографических исследованиях, проведённых в XX и начале XXI века. В исследовании рассматриваются геоморфологические и гидрологические особенности плато Устюрт, территорий Кызылкума и Каракума, древних русел Амударьи, бассейна Акчадарьи, горы Султан-Увайс, а также Приаралья. Кроме того, изучается влияние изменений природно-географической среды на формирование и размещение древних поселений, а также на хозяйственную деятельность населения. Водные ресурсы, аллювиальные отложения, растительный и животный мир Нижней Амударьи рассматриваются как важнейшие факторы, определявшие условия жизни древних обществ. Результаты исследования позволяют изучать историко-географическое развитие региона в неразрывной связи с палеогеографическими процессами.

Ключевые слова: палеогеография, геоморфология, Нижняя Амударья, Приаралье, Устюрт, Акчадарья, Кызылкум, Амударья, палеоландшафт, древнее население, археологические поселения, гидрологические процессы, природно-географическая среда.

PALEO GEOGRAPHICAL AND GEOMORPHOLOGICAL FEATURES OF THE TERRITORY OF UZBEKISTAN: THE ANCIENT NATURAL AND GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT OF THE LOWER AMU DARYA AND THE ARAL SEA REGION

Satimov Bahodir Mangliboy o'g'li

Urgench State University, Associate Professor, PhD.

Abstract.

This article analyzes the processes of paleogeographical and geomorphological formation of the territory of Uzbekistan, with particular emphasis on the ancient natural and geographical environment of the Lower Amu Darya and Aral Sea regions. Information obtained from geological, geographical, paleogeographical, archaeological, and ethnographic studies conducted during the twentieth and early twenty-first centuries is synthesized using a theoretical-comparative approach. The study examines the

geomorphological and hydrological characteristics of the Ustyurt Plateau, the Kyzylkum and Karakum deserts, the ancient channels of the Amu Darya River, the Akchadarya Basin, Mount Sultan Uvays, and the Aral Sea region. Furthermore, it explores the influence of changes in the natural and geographical environment on the formation and location of ancient settlements and the economic activities of their inhabitants. The water resources, alluvial deposits, flora, and fauna of the Lower Amu Darya region are considered significant factors determining the living conditions of ancient societies. The findings provide an opportunity to examine the historical and geographical development of the region in close connection with paleogeographical processes.

Keywords: paleogeography, geomorphology, Lower Amu Darya, Aral Sea region, Ustyurt, Akchadarya, Kyzylkum, Amu Darya, paleolandscape, ancient population, archaeological settlements, hydrological processes, natural and geographical environment.

Kirish. O'zbekiston hududining qadimgi tarixini o'rganishda uning paleogeografik va geomorfologik xususiyatlarini aniqlash muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki hududning tabiiy-geografik muhiti, suv manbalari, daryo o'zanlari, tekislik va cho'l landshaftlarining shakllanishi qadimgi aholining joylashuvi, xo'jalik faoliyati hamda ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, Quyi Amudaryo va Orolbo'yi hududlari tabiiy muhitning tarixiy davrlarda o'zgarib turishi hamda qadimgi inson manzilgohlarining shakllanish jarayonlarini o'rganish uchun muhim hudud hisoblanadi.

XX asr va XXI asr boshlarida olib borilgan geologik, paleogeografik, geografik, arxeologik va etnografik tadqiqotlarda O'zbekiston hududining qadimgi tabiiy sharoiti, Amudaryoning qadimgi o'zanlari, Oqchadaryo havzasi, Ustyurt platosi, Qizilqum va Orolbo'yi hududlarining geomorfologik xususiyatlari to'g'risida muhim ma'lumotlar jamlangan. Mazkur tadqiqotlarda qayd etilgan ma'lumotlarni o'zaro qiyoslash orqali qadimgi davrlarda tabiiy muhitning qanday shakllangani va uning inson faoliyatiga ta'sirini aniqlash imkoniyati mavjud. Quyi Amudaryo hududi bu borada alohida ahamiyatga ega. Amudaryoning qadimgi o'zanlari va irmoqlarining yo'nalishi vaqt davomida o'zgarib, yangi suv havzalari, botqoqliklar, qamishzorlar va unumdor allyuvial tekisliklarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Mazkur tabiiy sharoit qadimgi aholining ovchilik, baliqchilik, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishi uchun zarur ekologik imkoniyatlarni yaratgan. Shu bilan birga, Qizilqum va Qoraqum cho'llari hamda Amudaryo vodiysining tutashuvi hududda o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarning rivojlanishiga sharoit yaratgan.

Maqolaning maqsadi O'zbekistonning Quyi Amudaryo va Orolbo'yi hududlarining paleogeografik hamda geomorfologik xususiyatlarini tarixiy va arxeologik ma'lumotlar asosida tahlil qilish, qadimgi tabiiy muhitning aholi manzilgohlari va xo'jalik faoliyatiga ta'sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, paleogeografik, geomorfologik va arxeologik yondashuvlardan foydalanildi. Maqolada Ustyurt platosi, Qizilqum, Oqchadaryo havzasi, Sulton Uvays tog'i, Amudaryoning qadimgi irmoqlari hamda Orolbo'yi hududlarining tabiiy-geografik xususiyatlari o'zaro qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, qadimgi Jonbos va boshqa arxeologik manzilgohlarning tabiiy muhit bilan bog'liqligi yoritilib, inson va tabiiy-geografik muhit o'rtasidagi tarixiy munosabatlarining ayrim jihatlari ochib beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbekiston hududining paleogeografik va geomorfologik xususiyatlari XX asr va XXI asr boshlarida geolog, geograf, arxeolog va etnografik tomonidan keng o'rganilgan. B. V. Andrianov, A. V. Vinogradov, M. A. Itina, Q. Sobirov va I. Jabborov tadqiqotlarida Quyi Amudaryo, Oqchadaryo havzasi, Orolbo'yi, qadimgi daryo o'zanlari hamda arxeologik manzilgohlarning tabiiy-geografik muhiti yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda keltirilgan ma'lumotlar qadimgi aholining joylashuvi va xo'jalik faoliyati tabiiy muhit, suv resurslari va landshaft xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lganini ko'rsatadi. Mazkur maqolada mavjud ilmiy qarashlar qiyosiy tahlil qilinib, Quyi Amudaryo va Orolbo'yining qadimgi tabiiy-geografik muhiti kompleks ravishda o'rganiladi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, paleogeografik, geomorfologik va arxeologik metodlardan foydalanildi. XX asr va XXI asr boshlaridagi ilmiy tadqiqotlar ma'lumotlari o'zaro qiyoslanib, Quyi Amudaryo va Orolbo'yining qadimgi tabiiy-geografik xususiyatlari tahlil qilindi. Amudaryoning qadimgi o'zanlari, Oqchadaryo havzasi, Ustyurt, Qizilqum va Orolbo'yi hududlarining geomorfologik xususiyatlari hamda ularning qadimgi aholi manzilgohlari shakllanishiga ta'siri aniqlandi. Tadqiqotda tarix, geografiya va arxeologiya fanlari ma'lumotlarini birlashtiruvchi fanlararo yondashuv asosiy metodologik tamoyil sifatida belgilandi.

MUHOKAMA

XX asr adabiyotlari va XXI asr boshidagi tadqiqotchilar asarlarida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarni nazariy-qiyosiy tahlildan vujudga kelgan yangicha qarashlar va yondashuvlar asosida ushbu bandni yoritish mumkin. XX asr adabiyotlarida qayd qilingan axborotlar geografiyasi ancha kenglikni tashkil qilgan. Turli nomga ega bo'lgan adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarga ko'ra, Yer tarixi 5 mln yil bilan belgilangan, u ham yer osti jarayonlari natijalariga ko'ra bir necha geografik guruhlariga bo'lingan, ya'ni arxey, paleozoy, mezozoy va kaynozoylarga bo'lingan bo'lib, ularning oxirgisi kaynozoy hisoblanib, u ham uchlamchi (50–60 mln) va to'rtlamchi bosqich esa 3–3,5 mln yillarni qamrab olgan [1; B. 7].

Mazkur geologik bosqichlar o'z navbatida paleogen, neogen va antropogenga bo'lingan. Antropogen – yunoncha genez, odam – to'rtinchi davr insoniyatning bu yorug' olamga chiqqan davri. Antropogen yana golleystotsen, pleystotsen va golotsenga bo'lingan. Geologik to'rtlamchi davrning pleystotsen davrida (Dunay-Gyunts mendel (2500–700 ming)) tekislik bo'lgan bo'lsa, 500–12 ming yillikda pleystotsen muzligi ustunlik qilgan, golotsen davrida 10–12 ming yilliklar tekislik bo'lgan [14; B. 175]. Geologiya va paleogeologiya tadqiqotlari natijalariga ko'ra, 25 million yildan 600 ming yilliklargacha Vatanimiz tekislik va tog'li hududlar bo'lgan, osmono'par tog'larning yuqori qismlaridagi muzliklar

geografik manzarani hosil qilgan [11; B. 290–291].

O'zbekistonning tekislik va tog'li hududlardan iborat bo'lishi yer ostida kechgan geologik jarayonlar natijasi bo'lib, shu zaylda tarkib topgan tabiiy-iqtisodiy o'lkalarning geografik joylashish xususiyatlari, antropogen landschaftlari, tabiiy resurslari, daryo va aholining joylashishi o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanuvchi bir qator geoiqtisodiy hududlardan iborat. Vatanimizning geografik o'rni geologik jihatidan yaxlit, geografik manzarasi bir xil emas, ba'zilar hamma tomoni ochiq dasht, ba'zisi daryolar dinamikasi, ba'zilar tog', tog'oldi tizmalari va yaylovlari, to'rt tomoni tog'lar bilan o'ralingan muayyan hududlar, Buxoro hududlari, Xorazm vohasi Qizilqum va Qoraqum, ba'zilarida daryolar kesimida alohidalik xususiyatlari kuzatiladi. O'zbekiston hududining paleogeografiyasi va geomorfologik xususiyatini yoritishni Ustyurt platosidan boshlashni maqsad qildik:

Ustyurt platosi – Turon pasttekisligi shimoli-g'arbiy qismi oxirida joylashgan, o'ziga xos geografik xususiyati bilan qo'shni hududlardan ajralib turadi. Masalan, geografik joylashishi jihatidan g'arbiy hududlarga qo'shilib ketadi, sharqida esa geografik chegarasini Orol dengizi g'arbiy sohili hududi belgilab bergan. Shimoliy hududi Qipchoq dashtiga ulanib ketadi, uning hududiy chegarasini aniqlash imkoniyati mavjud emas. Geografik o'rinning janubiy xususiyatlari:

- sernam va serunum tekislik;
- Amudaryo asrlardan agrar madaniyatida tekislik mineral moddalar va sharoitga seroblighi;
- o'rnashgan aholi manzilgohlariga xizmat qiladigan Sulton Uvays tog'i (4854 m);
- Qizilqum va Qoraqum sochma to'lqinsimon qum uyumlari oralig'idagi botiqlar suv havzalariga aylanishi, organik dunyosiga ega bo'lib, uning sohil etaklari flora va fauna olamiga boy bo'lishi.

Noijobiy xususiyatlari:

- O'zbekistonning asosiy ekin-tikinchilikka qulay bo'lgan dehqonchilik vohalaridan Qizilqum orqali alohidalik xususiyati;
- Qizilqum va Qoraqum "biq" hududda joylashishi;
- xalqaro karvon yo'li chorrahasida joylashishi;
- ko'chmanchilar dunyosi chegarasida joylashishi;
- ko'chmanchi chorvador qabilalarning shiddat bilan vohaga kirib kelishi.

Xorazm vohasining ijtimoiy-iqtisodiy va etnik-madaniy munosabatlari, jamiyatning turli sohalarini rivojlantirish, quyi hududlar bilan iqtisodiy va madaniy munosabatlarning olib borilishida Qizilqum belgilab bergan.

Osmono'par tog'lar yo'qligi geografik manzarani tasvir qilmaydi. Janubiy qismi Qoraqumga ulanib ketadi, chegarani cheklaydigan tog'lar joylashgan emas. Amudaryo undan uzoqda sharqiy tomonda Orol dengiziga yo'nalgan. Turli tomoni ochiq dasht, balandlik, chuqurchalar, qurib qolgan hududlar geografik holatini aks ettirgan. Suv bilan ta'minlanishi tabiat in'omiga bog'liq. Tadqiqotchilar qayd qilishicha, Ustyurt geografik joylashishi maydoni 200 ming kv. km ni tashkil qilgan, flora va faunaga serob emas. Geografik manzarasi jihatidan janubiy, markaziy va shimoliy hududlarga bo'lingan. Markaziy qismida Shoxpaxta havzasi joylashgan, janubiy va shimoliy hududlari tekislikdan iborat [10; B. 111–113].

Quyi Amudaryo hududi geografik o'rining ijobiy va noijobiy xususiyatlari:

- Qoraqum – g'arbiy, Qizilqum sharqiy geografik manzarasini aks ettirishi;
- janubda Qoraqum; janubi-sharqda Sho'raxon qishlog'i.

Geomorfologik xususiyati Amudaryo dinamikasi natijasida o'ng va so'l hududga bo'linishi [8; B. 19].

NATIJALAR

B. V. Andrianov tadqiqoti natijasida o'ng sohil hududi janubiy va shimoliy Oqchadaryolarga ajratilgan, ularning hududiy alohidalik chegarasini Sulton Uvays tog'i belgilab bergan. Hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati hamda Toshhovuz viloyatida joylashgan hudud 4,5 mln gektar, shundan 2 mln gektar hudud o'rnashgan aholiga tabiiy resurslardan foydalanib, kundalik faoliyatlarini olib borishga qulay bo'lgan [3; B. 142]. Bu hudud Amudaryo Orol dengiziga suvini olib borishi munosabati bilan bundan 22 ming yil avval o'ng va so'l hududga bo'lingan [8; B. 19].

B. V. Andrianov tadqiqotlari natijalariga ko'ra, Sho'raxon va Sulton Uvays Amudaryoni Oqchadaryo irmog'i Qizilqumda harakat qilib, shimol tomon yo'nalishda qum sahrosi g'arbiy (Oqchadaryo irmog'i – Amudaryo oralig'i). Sharqiy hudud qumlik Sulton Uvays tog'i Qizilqum geomorfologik xususiyatini tasvir qilib, Qizilqumning shimoliy va janubiy hududga ajratganligi bois Sho'raxon – Sulton Uvays tog'i oralig'i Shimoliy Oqchadaryo (mil. avv. I ming yillik o'rtalari) hududlarga ajralgan [4; B. 154–162]. O'zbekiston hududida olib borilgan geografik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ikki hudud geografik manzarasi Qoraqum bo'lgan yoki yuzasi xususiyatlari jihatidan tubdan farqlanish kuzatiladi. Masalan, Janubiy Oqchadaryo geografik holatining quyidagicha manzarasini kuzatish mumkin:

- Amudaryo tomonidan Qizilqumning g'arbiy va sharqiy hududlarga bo'linishi holati davom etadi. Amudaryodan tarmoqlar Qizilqumga ajralib chiqmaydi, Oqchadaryo yagona holda qum sahrosida harakatini davom ettirgan. Irmoq holati asosan Qizilqum oralig'i botiqlarini suv havzalariga goh aylantirgan, goh yakun topgan, yana yangilari vujudga kelishiga olib kelgan. Shimoliy Oqchadaryo hududida geomorfologik o'zgarishlar boshqacha tarzda yuz bergan. Q. Sobirov tadqiqotida qayd qilinishicha, Nukusdan Amudaryodan bir qator tarmoqlar ajralib chiqib, suvlarini Orol dengiziga olib borgan (Qipchoqdaryo, Oqdaryo, Erkindaryo, Ko'hnadaryo, Toldiqdaryo, Qozondaryo), Oqchadaryo irmog'i harakati davom etadi, Beltov tog' tizmasi va Qizilqum oralig'ida yo'lak orqali suvini olib borish jarayonida bir necha shoxobchalar ajralib chiqib, suvini Orol dengiziga olib borgan, bunda gidrologik jarayonlari Sirdaryoning eski Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo, Inkordaryo suvlarini ham Orol dengiziga olib borishi munosabati bilan Orolbo'yi havzasi shakllangan [9; B. 13].

Tadqiqotchilar qayd qilgan ma'lumotlarga ko'ra, Amudaryo tarkibidagi himoyaviy moddalar asrlar mobaynida yotqizilishi natijasida Xorazm tekisligi qishloq xo'jalik ekinlariga ozuqa bergan, ya'ni:

1. Kremniy – 54
2. Bir yarim oksidlar – 17,4
3. Ohak – 7,3
4. Magniy oksidi – 2,3
5. Kaliy oksidi – 2,1
6. Natriy oksidi – 1,6
7. Fosfor – izlari bor [15; B. 196–197].

Etnograf tadqiqotchi I. Jabborov hisob-kitobiga ko'ra, Amudaryo har yili 200 million tonna ($1,2 \text{ km}^3$) mineral moddalarga serob bo'lgan loyqalarni yotqizgan [6; B. 32].

Janubiy Oqchadaryo (qadimgi), Sulton Uvays tog'i va Orol dengizi oralig'i Janubiy Oqchadaryo havzasi Sulton Uvays va Sho'raxon qishlog'i o'rtasi 150 ming gektar aholining Amudaryodan sug'orish inshootlarini chiqarib, ular sohili bo'ylab turar-joylar qurib, ularda istiqomat qilib, sernam va serunum tekislikdan unumli foydalanib, obod va gulshan diyorga aylantirish imkoni mavjud bo'lgan [2; B. 8]. Janubiy Oqchadaryo geografik holati jihatidan Shimoliy Oqchadaryo havzasiga nisbatan o'xshashlik olami Qizilqum sahrosi sharoitida bo'lgan, lekin geomorfologik jihatidan farqlanish xususiyati ko'zga tashlanadi.

A. V. Vinogradovning Oqchadaryo havzasida olib borgan arxeologik izlanishlari natijalaridan ma'lumki, aholining bir maqomda umumiy tarzda joylashishi holati kuzatilmaydi. Tadqiqotchi qayd qilishicha, ibtidoiy ovchilar tomonidan janubiy Oqchadaryo havzasi geografik holatini aks ettirgan Yonboshqal'a balandligi g'arbiy-janubiy hududi gidrologik xususiyatini suv havzalari hosil qilgan, uning sohil etagiga ulanib ketgan balandlik yon qismiga qurilgan Jonbos-4 manzilgohining tuzilishi yog'och ustunli bo'lgan [13; B. 33].

Jonbos-4 manzilgohi Yonboshqal'a balandligi atroflari geografik holatini aks ettirgan bo'lsa, Jonbos-5, 11, 12, 13, Ma'sir, Angka-5, Kavat-7, Qo'rg'oshin, Teshik, Tanir-Qazig'on, Kulek, Quvisoy balandlikda Tumenkichijik, Tuyamo'yinda Qo'shbuloq, Sulton Sanjar, Ijor, Qarriqizil, Sharqiy Orolbo'yida Saksovul, Tamin, Kollire, Aymer, shimoliy Oqchadaryo sharqiy hududida Baraktom geografik manzarasini aks ettirganlar [12; B. 155].

M. A. Itina Amudaryo so'l sohilida Tuyamo'yin hududida aholi tomonidan qoldirilgan Sulton Sanjar, Qo'shbuloq va Qarriqizil manzilgohlarini arxeologik jihatdan o'rganishi natijasida mazkur hududning paleogeografiyasi to'g'risida ma'lumotlar keltiradi [5; B. 51–80]. Demak, neolit davrida Amudaryo o'ng sohili hududida geografik holatni Qizilqum sahrosi sharoiti, Yonboshqal'a balandligi, Ko'kcha tog' tizmasi, Oqchadaryo irmog'i, uning suv oqimi harakati natijasida to'lqinsimon sochma qum uyumlari, Sulton Uvays va Sho'raxon o'pirgan geografik holati, gidrologiyasi jihatidan geografik manzarani hosil qilgan. Oqchadaryo havzasi shimoliy hududi Sulton Uvays va Orol dengizi oralig'i hududining geomorfologiyasi tubdan farqlanish holatiga ega. Mazkur hududning yuzasi Qizilqum qum tepaliklari, Beltov tog' tizmalari, botiqlar, Oqchadaryo irmog'i, undan ajralib chiqqan tarmoqlar birlashgan suvlari Orol dengizi yo'nalishi natijasida janubiy qismi botqoqlik, ko'llar, qamishzorlar va chakalakzorlarga aylantirilgan. Nukus shahridan keyin Amudaryodan Qozoqdaryo, Toldiqdaryo irmoqlari va Amudaryoning suvlari Orol dengiziga olib borishi natijasida Orol dengizi janubiy hududi g'arbiy tomon kengaygan tabiiy-iqtisodiy hududga aylangan. Sirdaryo eski Daryoliq, Jonadaryo, Quvondaryo, Inkordaryo irmoqlari suvini Orol dengiziga olib borganligi munosabati bilan Orolbo'yi janubiy havzasi tarkib topgan, ko'llar, botqoqliklar geografik kenglikni hosil qilgan [7; B. 73].

Amudaryo o'ng sohili Janubiy Oqchadaryo havzasiga geologik jihatdan yaxlit, ammo geomorfologik jihatidan Quyi Zarafshon vodiysi farqlanish holati fizik-geografik xaritada o'z mazmunini topgan. Qizilqum Amudaryo va Sirdaryo o'rtasida joylashgan keng tekislik bo'lib, tarix taqozosi bilan kelgan aholi tabiat in'omi bilan sernam va serunum tekislik, Qizilqum to'lqinsimon qum uyumlari orasida betakror suv havzalariga aylangan, ularning organik dunyosi, ular etagida vujudga kelgan qamishzor va mayda shaklda chakalakzor yovvoyi qushlar makoni sharoitida foydalanish geografik o'rni 300 ming kv. km bo'lgan [12; B. 155]. Mazkur geografik kenglik geomorfologik manzarasi bir xil emas.

XULOSA

Tadqiqot natijalari O'zbekiston hududining, xususan, Quyi Amudaryo va Orolbo'yining qadimgi tabiiy-geografik qiyofasi uzoq davom etgan geologik, geomorfologik va gidrologik jarayonlar ta'sirida shakllanganligini ko'rsatadi. Hududning tekislik, cho'l, plato, daryo vodiysi, ko'l va botqoqliklardan iborat xilma-xil landshaftlari qadimgi aholining joylashuvi va xo'jalik faoliyati uchun turlicha tabiiy sharoitlarni yuzaga keltirgan.

Amudaryoning qadimgi o'zanlari va irmoqlari Quyi Amudaryo hamda Orolbo'yi paleogeografiyasining asosiy shakllantiruvchi omillaridan biri bo'lgan. Oqchadaryo havzasida suv oqimlarining yo'nalishi va daryo tarmoqlarining o'zgarishi natijasida turli davrlarda suv havzalari, botqoqliklar, qamishzorlar va unumdor allyuvial tekisliklar vujudga kelgan. Bunday tabiiy sharoitlar qadimgi aholining suv resurslaridan foydalanishi, ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanishi, keyinchalik esa sug'orma dehqonchilikni rivojlantirishi uchun muhim omil bo'lgan. Ustyurt, Qizilqum va Qoraqum hududlarining tabiiy sharoiti esa Quyi Amudaryo vohasi bilan o'zaro aloqada bo'lgan. Cho'l va voha hududlarining tutashuvi natijasida o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi hamda ko'chmanchi chorvador jamoalar o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar uchun geografik sharoit yuzaga kelgan. Shu jihatdan Quyi Amudaryo nafaqat tabiiy resurslarga boy hudud, balki turli xo'jalik va madaniy tizimlar kesishgan tarixiy-geografik makon sifatida ham namoyon bo'ladi. Paleogeografik ma'lumotlarning arxeologik materiallar bilan qiyosiy tahlili qadimgi manzilgohlarning joylashuvida suv manbalari, unumdor tekisliklar, tabiiy balandliklar va boshqa landshaft elementlari muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi. Jonbos va Oqchadaryo havzasidagi boshqa arxeologik yodgorliklarning joylashuvi qadimgi aholining mavjud tabiiy resurslardan faol foydalanganligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, Quyi Amudaryo va Orolbo'yining qadimgi tarixini tadqiq etishda paleogeografik va geomorfologik yondashuvlardan foydalanish tarixiy jarayonlarni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Tabiiy muhitdagi o'zgarishlar qadimgi aholi manzilgohlarining joylashuvi, xo'jalik faoliyati va hududiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan. Shu

sababli O'zbekistonning qadimgi tarixini o'rganishda tarixiy, arxeologik va paleogeografik manbalarni kompleks ravishda tahlil qilish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Авдусин Д. А. Основы археологии: учебник для вузов. – Москва: Высшая школа, 1989. – 335 с. – С. 20. – URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01001461471>
2. Андрианов Б. В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). – Москва: Наука, 1969. – 254 с. – С. 98. – URL: https://rusneb.ru/catalog/005664_000048_RU_RGPU_BIBL_319151317/
3. Акулов В. В. Некоторые данные о древней дельте Амударьи // Известия Всесоюзного географического общества. Узбекский филиал. – Ташкент, 1957. – Т. III. – С. 42.
4. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. – В. 154–162. – URL: <https://akbt.urspi.uz/uz/books/4639>
5. Итина М. А. Памятники эпохи неолита и бронзы // Древности Южного Хорезма: Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – Москва: Наука, 1991. – Т. XVI. – С. 51–80.
6. Jabbarov I. Yuksak madaniyat va noyob ma'naviyat maskani: tarixiy-etnografik lavhalar. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – 318 b. – В. 32. – URL: <https://iucat.iu.edu/iuk/13614444>
7. Кесь А. С. Антропогенное воздействие на формирование рельефа аллювиально-дельтовых равнин Амударьи // Культура и искусство древнего Хорезма. – Москва: Наука, 1981. – С. 72–80. – URL: <https://www.tadqiqot.uz/index.php/jms/article/view/11902>
8. Кесь А. С. Аральское море в голоцене // Этнография и археология Средней Азии. – Москва: Наука, 1979. – С. 19–23. – URL: <https://www.kronk.spb.ru/library/1979-m-easa.htm>
9. Sobirov Q. Xorazmning qishloq va shaharlari mudofaa inshootlari. – Toshkent: Fan, 2009. – В. 13. – URL: <https://www.supportscience.uz/index.php/ojs/article/view/2341>
10. Тулепбергенов М. Ж., Турсунов М. Ж., Маткурбанова Г. К. Геоэкологическая оценка физико-географических условий Устюрта // Quyi Amudaryo regionini ijtimoiy-iqtisodiy muammolarining geografik yechimlari: respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Urganch, 2010. – В. 111–113.
11. Виноградов А. В., Итина М. А., Кесь А. С., Мамедов Э. Д. Палеогеографическая обусловленность расселения древнего человека в пустынях Средней Азии // Первообытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене: материалы симпозиума. – Москва: Наука, 1974. – С. 290–295. – URL: https://archaeolog.ru/media/books_sov_archaeology/2005_book03.pdf
12. Виноградов А. В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – Москва: Наука, 1981. – Т. XIII. – 172 с. – С. 155. – URL: <https://books.google.com/books?id=cK9BAAAAYAAJ>
13. Виноградов А. В. Неолитические памятники Хорезма // Материалы Хорезмской экспедиции. – Москва: Наука, 1968. – Вып. 8. – 176 с. – С. 33. – URL: <https://catalogue.frantq.fr/bib/732822>
14. Shonazarov Sh. V. Geoarxeologiya. – Toshkent, 2019. – В. 175.
15. Цинзерлинг В. В. Орошение на Амударье: общие основания оросительного хозяйства, план водного хозяйства, первоочередные работы. – Москва: Издание Управления водного хозяйства Средней Азии, 1927. – 808 с. – С. 196–197. – URL: <https://www.eecca-water.net/content/view/2438/24/lang.russian/>